TÜRKLÜK ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

15

Kurucusu:
Hakkı Dursun YILDIZ

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

İstanbul Bahar 2004

Türklük Araştırmaları Dergisi - 15 (Bahar 2004)

Değerlendirme - Kitap

İBRAHİM MÜTEFERRİKA'NIN YENİ YAYINLANAN TEREKESİ VE ÖLÜM TARİHİ ÜZERİNE

ERHAN AFYONCU

(Marmara Üniversitesi)

İlk Türk matbaası ile matbaanın kurucusu, yayımcı, devlet adamı ve bir Osmanlı aydını olan İbrahim Müteferrika hakkındaki bilgilerimiz oldukça azdır. İbrahim Müteferrika ve matbaası hakkında birçok kitab ve makale yayınlanmışsa da, bu çalışmalarda verilen bilgiler hemen hemen birbirinin aynıdır. Birkaç araştırmada ortaya konulan bilgiler bazı kelime değişiklikleriyle tekrar edilmiştir.

Türkiye'de kurulan ilk matbaa daha o dönemde Avrupa'da incelenmeye ve hakkında bilgi toplanmaya başlanmıştı. Türkiye'de ise İbrahim Müteferrika ile ilgili ilk araştırmayı Katolik bir Macar rahibi olan Dr. İmre Karacson yapmıştır.[1] Karacson'un bu makalesi vesilesiyle Tarih-i Osmanî Encümeni Cemiyeti İbrahim Müteferrika'nın kabrini araştırmış; encümen üyelerinden Kaymakam Saffet Bey Müteferrika'nın mezarını bularak, mezar kitâbesini dergide yayınlamıştır. Burada, kitâbedeki ölüm tarihini gösteren tarih mısrası 1157 olarak hesaplanmıştır.[2]

Bu yayından sonra İhsan Sungu, Müteferrika'nın matbaayı kurması ile ilgili bazı vesikaları kamuoyuna sunar.[3] Aynı dönemde Ahmed Refik

---

1 Karacson, "İbrahim Müteferrika", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmû'ası (=TOEM)*, I/3(1328), 178-185.

2 "(İbrahim Müteferrika'ya) Zeyl", *aynı dergi*, 186-188.

3 İhsan (Sungu), "İlk Türk Matbaasına Dair Yeni Vesikalar", *Hayat*, III/73(1928), 9-15.

(Altınay) de, *Mühimme Defterleri*'ndeki hükümlerden faydalanarak İbrahim Müteferrika ile ilgili yeni bilgilere ulaşır.[4] İslâm Ansiklopedisi'ne "İbrahim Müteferrika" maddesini yazan Tibor Halasi Kun'un ise, Müteferrika'nın hayatı ve şahsiyeti üzerinde durarak, Karacson'un verdiği bilgileri sorgulamadan, bu konuya bazı ilâveler yaptığı görülür.[5]

Bu konuda 1962 yılında bir makale kaleme alan Niyazi Berkes, İbrahim Müteferrika ile ilgili o zamana kadar bilinen bilgileri sorgulamış ve özellikle ilk Osmanlı matbaasının bu Macar asıllı bânisinin Müslüman olmadan önceki hayatı hakkında bilinenlerin çoğunun yanlış olduğunu gözler önüne sermiştir.[6] Berkes, Müteferrika'nın yetişme şartlarıyla, Müslüman olmadan önceki hayatını ve fikrî yapısını aydınlatmaya çalışarak, bilhassa *Risâle-i İslâmiyye* adıyla tanınan eserini dikkatlice incelemiş ve onun Kalvinist değil teslis akidesine karşı çıkan ve tek Tanrı inancını benimseyen *Unitarius* mezhebine mensub olduğunu ortaya çıkarmıştır.[7]

Berkes'in 1962 yılında yazdığı makaleden sonra İbrahim Müteferrika'nın hayatı hakkında yeni bir bilgi ortaya konulmamış, aynı bilgiler tekrarlanıp durmuştur. Hatta bir kısım araştırmacılar Berkes'in bu konuda ortaya koyduğu yeniliklerden dahi haberdar olmadan, daha önceki eski bilgileri zikretmeye devam etmişlerdir.

Birkaç yıl önce Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin bu konu ile alâkalı yeterince kullanılmadığı düşüncesiyle İbrahim Müteferrika hakkında burada yaptığımız araştırma sonrasında birçok yeni neticeye ulaşmıştık.[8] İbrahim Müteferrika'nın 18 Nisan 1716 tarihinden önce kapukulu süvarilerinin en iti-

---

4 Ahmed Refik, *Alimler ve Sanatkârlar*, İstanbul, 1924, 330-337; aynı yazar, *Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul 1930, 89-94, 100-101, 119, 123-125, 152-153, 164-168.

5 T. Halasi Kun, "İbrahim Müteferrika", *İslâm Ansiklopedisi*, V/2, 896-900.

6 Niyazi Berkes, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği", *Belleten*, 104(1962), 715-737.

7 *Aynı makale*, 715-737. Berkes, ayrıca iyi tahsil görmüş ve birçok dil bilen İbrahim'in kendi ülkesinde iken tercümanlık, kâtiblik gibi işlerde çalışmış ve Thököly İmre ile birlikte İstanbul'a gelmiş olabileceği ihtimâlini de öne sürer, "104 Sayılı Belleten'de Çıkan 'İlk Türk Matbaası Kur·cusunun Dinî ve Fikrî Kimliği' Adlı Yazı İçin Bir Not", *Belleten*, 109(1964), 183; aynı yazar, "İbrahim Müteferrika", *Encylopedia of Islam* (2. Ed.), III, 997.

8 "İbrahim Müteferrika", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXI, 324-327; "İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler", *Belle.en*, 243(2002), 607-622.

barlı kısmı olan sipâhların 41. bölüğünde 29 akçe yevmiye ile görevli olduğu; 18 Nisan 1716'da müteferrikalığa tayin edildiği; bilinenin aksine 1715'de Prens Eugen'e Mora meselesini görüşmek üzere elçi olarak gitmediği; 2 Şubat 1738'de hacegânlığa terfi ederek top arabacıları kâtibi yapıldığı ve bu görevinden 25 Ekim 1743'te ayrıldığı; 14 Kasım 1744-7 Kasım 1745 tarihleri arasında daha önce hiç bilinmeyen Divân-ı Hümâyûn tarihçiliği görevini yaptığı ve hepsinden de önemlisi ölüm tarihinin 1745 değil, Şubat 1747 olduğu bunlar arasındaydı.

Söz konusu bu araştırmamızdan sonra da bu konuda bazı yayınlar yapıldıysa da, orijinal yeni bilgiler ortaya konulmadı.[9] Ancak, geçtiğimiz günlerde Bulgaristan'da Türk matbaacılığı üzerine yapılan yeni bir yayın bu konuda çok önemli yeni bilgilere ulaşmamızı sağladı.

Orlin Sabev'in Bulgarca olarak Türkçe ve İngilizce özetle yayınladığı *Parvoto Osmansko Pateshestvie v Sveta na Pechatnata Kniga (1726-1746). Nov Pogled* (Sofya 2004) (Matbû Kitab Dünyasına İlk Osmanlı Seyahati (1726-1746), Yeniden Değerlendirme) başlıklı kitabın esas bilgi kaynağı, İbrahim Müteferrika'nın ilk defa gün gün ışığına çıkan 1 Nisan 1747 tarihli terekesidir.[10] Tereke, Müteferrika'nın yaşadığı mahalle, matbaasının yeri, aile mensubları, ve malları, kütübhanesindeki kitabları ve bastığı kitablarından satılmamış olan nüshaların sayısı ve nerede depoladığı hakkında çok kıymetli bilgiler içermektedir. Bu yüzden, matbaacılık tarihimiz ve İbrahim Müteferrika tam bir biyografisinin tesisine çok önemli bir katkıdır.

Kitapta Müteferrika'nın terekesinin yanısıra ilk Türk matbaasının faaliyeti, Batı'da son yıllarda oldukça gelişmiş olan kitab tarihi çalışmaları

---

9 Kısa bir süre önce Franz Babinger'in 1919'da Leipzig'de yayınlanmış *Stambuler Buchwesen* isimli kitabının Türkçe çevirisi daha sonra ortaya çıkan bilgilerin dipnotlarda ilâvesiyle yayınlandı: *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası. Franz Babinger, 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat*, çev. ve yay. haz. Nedret Kuran Burcoğlu; *İbrahim Müteferrika, Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı*, çev. ve yay. haz. Nedret Kuran Burcoğlu-Machiel Kiel, İstanbul 2002. Esas olarak Babinger'in adı geçen çalışmasının Türkçe çevirisi olan bu kitabın en önemli tarafı, Machiel Kiel tarafından Hollanda Devlet Arşivi'nde bulunmuş olup İbrahim Müteferrika'nın matbaasını ve kitablarını tanıtan Latince bir kataloğa da burada yer verilmiş olmasıdır.

10 İbrahim Müteferrika ile araştırmamızı yayınladıktan sonra ölüm tarihini doğru bir şekilde ortaya koyduğumuz için terekesini kassam defterlerinden bulmak oldukça kolaylaşmıştı. Ancak, Osmanlı tarih yazarları ile ilgili araştırmamız üzerinde yoğunlaşmamız sebebiyle bu konuya geri dönüp tereke hakkında inceleme yapmamız mümkün olmadı.

çerçevesinde yeniden değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, Müteferrika'nın matbaasında basılan eserlerin okurları arasında nasıl karşılandığı da mercek altına alınmaktadır.

1950'li yıllardan itibaren Avrupa ve ABD'de "Kitab Tarihi" (*History of the Book; History of Books*; *Histoire de Livre*; *Geschichte des Buchwesens*) adı altında yapılmaya başlanan ve kitabı sadece içerik ve estetik açıdan değil, daha çok sosyo-kültürel boyutları çerçevesinde ele alan yeni nesil çalışmalar[11], kültür ve düşünce tarihine aid incelemelere önemli bir katkı sağlamıştı. 1990'lı yıllara gelindiğinde, aynı yaklaşımın İslâm ve Osmanlı dünyasında kitabın ve kitab yayıncılığının tarihine dâir araştırmalarda da kullanılması gerektiği vurgulanır oldu.[12] Müteferrika baskısı kitabların müşterilerinin kim olduğu ve basılan kitabların hangilerinin ne derece rağbet gördüğü sorularına cevab arayan Sabev, Osmanlı matbuat tarihinin ilk dönemiyle ilgili olarak bu çağrıya uymuş gözüküyor. Bunun için,1726-1746 tarihlerine aid İstanbul Müftülüğü Arşivi'ndeki Kassam Defterleri (kısmet-i askeriyye) ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bazı Muhallefat Defterleri'ni tarayan Sabev, askerî sınıf mensubu olup üçten fazla kitab sahibi 335 kişinin terekelerini mercek altına alıyor ve buradan elde ettiği veriler ışığında Müteferrika baskılarının okurlara hemen ulaştığı ve nisbeten yüksek fiyatlarına rağmen satın alınıp ilgi gördüğünün altını çiziyor.

İlk baskılarında serlevha kullanmayan Müteferrika, 1731'de yayınladığı kendi eseri *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-'Ümem*'den itibaren matbû serlevha kullanmaya başlamıştı. Bu, o dönemde hâlen çok güçlü olan elyazması geleneğinden bir anda kopmanın mümkün olmadığını göstermesi açısından önemlidir. Nitekim Sabev de, Müteferrika'nın bugüne kadar muhafaza edilen ilk baskılarında serlevhasız satışa sunulmuş kitablar için satın alınmalarından hemen sonra müzehhibe serlevha sipariş edildiğini, son baskılarındaki matbû serlevhaların ise sonradan alıcılar tarafından renklendirildiğinin altını çizmektedir. Yazara göre, ilk Osmanlı matbaası ve faaliyeti hatt kültüründen basma kültürüne geçiş süreci ışığında değerlendirilmek durumundadır.

---

11 Bu çalışmalara misâlen bkz. L. Febvre-H.- J. Martin, *L'apparation du Livre*, Paris 1958 (İngilizce çevirisi: *The Coming of the Book. The Impact of Printing 1450-180*, Londra 1976; ikinci baskı: Londra 1997); E. L. Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change. Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*, Cambridge 1979; R. Darnton, *The Kiss of Lamourette*, Londra-Boston 1990.

12 *The Book in the Islamic World. The Written Word and Communication in the Middle East*, ed. G. N. Atiyeh, State University of New York Press, Albany 1995.

Müteferrika baskısı kitabları alanlar arasında ilk önce Müteferrika'nın muasırı askerî sınıfa mensub kişilerin tereke kayıtlarını inceleyen Sabev, bunların içinde Müteferrika matbaasında tashihler yapan eski Galata kadısı Esad Efendi (öl. 1732)'nin terekesinde "basma bir Vankulu" tesbit etmiş. Esad Efendi'nin bizzat matbaada çalışmış olan bir kişi olmasına rağmen, bu dönemde basılan diğer kitapların terekesinde yer almaması dikkat çekici olsa gerektir.

Sadrazam el-Hâc Ahmed Paşa (öl. 1742)'nın muhallefat defterinde Na'ima ile Çelebizâde Tarihleri ve Vankulu Lugati yer alırken,. Şeyhülislâm Hayatizâde Mehmed Emin Efendi (öl. 1748)'nin terekesinde ise basma olan Râşid Tarihi, Cihannümâ ve Na'îma Tarihi bulunmaktadır.

Basma kitab alan kişilerin sosyal ve meslekî durumunu tesbite gayret eden yazar, bunlar arasında genelde kethüda, mektupçu, çavuşbaşı, başhalife, emin gibi Osmanlı saray ve merkez bürokrasisinde çalışanlar ve imam, hatib, müderris, şeyhülislâm, müftü, kadı gibi ilmiye mensublarının olduğuna dikkat çekmektedir. Ulemanın basma kitablara karşı gösterdiği rağbet, iddia edildiğinin aksine matbaanın tesisine karşı olmadıklarını açıkça ortaya koymaktadır. İncelenen terekelerde elyazmalarının sayısının basma eserlere nisbeten daha fazla oluşu ise, matbaanın bu ilk döneminde fazla şaşırtıcı olmasa gerektir.

Orlin Sabev'in bu çalışmasının ilgili literatüre yaptığı en önemli katkı, İbrahim Müteferrika'nın terekesinin gün ışığına çıkarılmasıdır. Yazarın eserinde değerlendirdiği ve kitabının sonuna transkripsiyonunu koyduğu tereke, İstanbul Müftülüğü Arşivi'nde Kısmet-i Askeriye Mahkemesi (Kassam Defterleri)'nde 98 numaralı defterden alınmıştır. 20 Rebiülevvel 1160 tarihli terekede "Basmacı İbrahim Efendi" diye zikredilen Müteferrika'nın baba adı Abdurrahman olarak zikredilmektedir. Bu da ilginç bir durumdur. İbrahim Müteferrika'nın mevâcib kayıtlarında baba adı "Abdullah" olarak geçmekteydi.[13] Buradan, mühtedilerin baba isimlerinin kaydı tutan kâtiblerin tasarrufuna kalan bir durum olabildiği hükmüne varılabilir.

---

13 Erhan Afyoncu, "İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler", *Belleten*, 243, s. 618; ayrıca bkz. BOA, *Kâmil Kepeci* [=KK], nr. 3452, s. 7 ; nr. 3454, s. 7 ; nr. 3455, s. 9 ; nr. 3456, s. 6; ; nr. 3457, s. 6; 3458, s. 4; nr. 3459, s. 6; nr. 3460, s. 6; , nr. 3461, s. 7; nr. 3462, s. 8; nr. 34, s. 8; nr. 3463, s. 10; nr. 3465, s. 4; nr. 3466, s. 4; 3467, s. 8; nr. 3468, s. 4; nr. 3469, s. 6; nr. 3471, s. 4; nr. 3472, s. 8; nr. 3473, s. 9; nr. 3474, s. 12; nr. 3475, vr. 5a; nr. 3476, s. 9; BOA, *D.KRZ*, nr.

Aynı defterde, İbrahim Efendi'nin vârisleri olarak eşi Abdullah kızı Hatice Hatun ve küçük (sagire) kızı Ayşe'nin isimleri geçmektedir. Babasının adına bakıldığında, hanımının da İbrahim Müteferrika gibi sonradan Müslüman olduğu düşünülebilir. XVIII. asrın başlarında Osmanlı hizmetine giren İbrahim Müteferrika'nın 1747'de öldüğünde 10-12 yaşlarında bir çocuğunun olması, eşinin çok yaşlı olmadığına işaret ediyor. Bu yüzden, eşi Macar asıllı olsa bile, Osmanlı topraklarına İbrahim Efendi ile birlikte gelmiş olma ihtimâli ortadan kalkıyor.

Müteferrika'nın ailesi ile ilgili bu bilgiler daha önce bilinmiyordu. Ancak, bu yeni bilgiler bazı problemleri de beraberinde getirmektedir. Müteferrika'nın oğlu olarak zikredilen Divân kâtibi İbrahim Efendi terekede zikredilmemektedir.[14] Acaba Avrupa kaynaklarının Müteferrika'nın oğlu olarak zikrettikleri İbrahim Efendi, öz oğlu değil miydi? Veya mirastan pay almamasının başka bir sebebi mi vardı? Bu şimdiki bilgilerimizin ışığında çözülemeyen bir mes'ele olarak durmaktadır.

Sabev'in çalışması ile ortaya çıkan önemli bir bilgi de Müteferrika matbaasının yeridir. İbrahim Efendi, matbaasını evine kurmuştu. Terekeye göre oturduğu yer Fatih'te Sultan Selim Camii yakınlarındaki Mismarcı Şücaeddin Mahallesi idi. Mismarcı Şücaeddin Mescidi hâlen ibadete açık olup, aynı isimle anılan Mismarcı Sokağı'nda bulunmaktadır. Müteferika'nın satılmayan kitablarını muahafaza ettiği deposu ise Sultan Selim Cami ittisâlinde Tophâne tabir olunan yerdeki kârgir bir odadır. Yazar, bu mevkiinin bugünkü yerini tam olarak tesbit edemediğini belirtmektedir.

Terekede, Müteferrika'nın hususî kütübhanesindeki kitablar tek tek kaydedilmiştir (s. 340-342). Değeri akçe olan Arab harfli 100 kitab zikredilmektedir. Ancak, Müteferrika gibi bir aydının kütübhanesinin nitelikçe daha

---

33186, s. 4; nr. 33208, s. 6; nr. 33214, s. 10; nr. 33242, s. 4; nr. 33244, s. 8; nr. 33258, s. 10.

14 Batı kaynaklarının çok değişik tarihlerde Müteferrika'nın oğlu olarak zikrettikleri Kâtib İbrahim Efendi, 1768'de Rus Elçisi Obreşkov'la işbirliği yaptığı için görevden alınarak zindana atılmıştı. İbrahim için bk. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, c. IV, 423, 436, 501-502, 577. 1734'te İstanbul'u ziyaret eden ve İbrahim Müteferrika ile görüşen Carleson ise Müteferrika'nın beş oğlunun olduğunu ve Patrona İsyanı'ndan sonra kaçan Alman yardımcılarının yerini bunların doldurduğunu söylüyor, Edward Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, yay. haz. Mustafa Akbulut, Ankara 1979, 14-15. Carleson muhtemelen Müteferrika'nın yanında çalışan yardımcılarını oğlu diye yorumlamıştır.

zengin olması beklenirdi. Eldeki bu sayı umulandan az görünmektedir. Bu kitabların içerisinde en ilginçleri Roma'daki *Typographia Medicea*'da XVI. yüzyılın sonlarında ve XVII. yüzyılın başlarında basılmış Arab harfli matbû *Öklides Şerhi* ve *Nüzhetü'l-müştak*'tır.[15] Bu kitabların varlığı, Müteferrika'nın matbaa işine girişmeden önce geniş bir araştırma yaptığını göstermektedir.

Müteferrika'nın hususî kütübhanesindeki kitabların içerisinde Kâtib Çelebi'nin *Mizânü'l-Hakk*'ı, Gelibolulu Mustafa Âli'nin *Nusretnâmesi*, Kınalızâde Ali'nin *Ahlâk-ı Alâî*si, Nişancı Ramazanzâde Mehmed'in *Târîh-i Mir'ât-ı Ka'inât*'ı, Ebu'l-fidâ'nın *Takvîm-i Buldân*'ı, *Acâ'ibü'l-mahlûkât*'ı bulunmaktadır. Bastığı kitablardan ise *Târîh-i Çelebizâde*, *Târîh-i Timur* ve *Vankulu Lugati*, Müteferrika'nın kütübhanesinde mevcuddur.

Bu kitablar içerisinde en ilginci, Kâtib Çelebi'nin bugün Viyana'da bulunan müellif nüshası *Rumeli Cihânnümâsı*'dır. Müteferrika, Cihannümâ'dan sonra bu kitabı da basmayı planlamıştı. Ancak, ömrü buna vefâ etmedi.[16] Rumeli Cihannümâsı 12,240 akçe ile en pahalı kitaptır ve Arab harfli kitaplarının dörtte biri değerindedir. En pahalı ikinci kitab ise 4010 akçe ile *Târîh-i Mir'ât-ı Kâ'inât*'tır. Müteferrika'nın Arab harfli kitablarının toplam değeri 49,938 akçedir.

Terekede Müteferrika'nın kütübhanesindeki Latin harfli kitablar da kaydedilmiştir (s.345-346). Toplam 30 civarındaki kitabın içerisinde *Meninski Lugati, Atlas Minor, İncil* ve *Tevrat* dikkat çekmektedir. Ayrıca, astronomi ile ilgili bir çok kitab ve 40'a yakın harita da mevcuddur. Bunlar Müteferrika'nın Kâtib Çelebi'nin Cihannümâsı'na yaptığı şerhlerde ve diğer bastığı ve yazdığı eserlerde kullandığı kitablar olmalıdır. Yazar, Müteferrika'nın terekesinden çıkan kitabların neler olduğunu tek tek incelemiş ve değerlendirmiştir (s. 102-117).

---

15 "Matba'a", *The Encyclopaedia of Islam (2nd. ed.)*, VI, 795.

16 Bu Cihannümâ bugün Viyana'daki Avusturya Millî Kütübhanesi'ndedir. Katolog bilgileri için bkz. G. Flügel, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien*, II, Viyana 1865, 434-435). Yazma daha önce Kont W. Rzewusky koleksiyonunda idi (Hammer, *Rumeli und Bosna*, Wien 1812, s. IX). Hammer bu nüshadan eserin Almanca'ya çevirisini yapmıştır, Fikret Sarıcaoğlu, *Kâtib Çelebi'nin Cihânnümâ'sı ve Kaynakları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1990, 32-37; aynı yazar, "Kâtib Çelebi'nin Otobiyografileri", *İÜ Edb. Fak. Tarih Dergisi*, 37(2002), 297-319.

Terekede İbrahim Müteferrika'nın elbiselerinden ev eşyalarına, câriyelerinden matbaa aletlerine kadar olan malları da tek tek kaydedilmiştir. Bunların değeri 351,168 akçedir. Matbaa aletleri 84,000 akçe tutarken, Gülbeyaz ve Mazlumşah isimli iki Gürcü câriyesi ile Fatiha isimli bir diğer câriyesinin toplam değerleri ise 72,000 akçedir. Müteferrika'nın bol miktarda kâğıt depoladığı da anlaşılmaktadır. Terekesinde 56,160 akçe değerinde 234 top (her biri 20 deste) kâğıt bulunmaktadır. Nakit olarak 13,200 akçesi olan Müteferrika'nın 4800 akçe değerinde bir de kır atı vardır. Evine de 2500 kuruş, yani 30,000 akçe değer biçilmiştir (s. 345).

Terekenin en ilginç ve en önemli yeri, İbrahim Müteferrika'nın bastığı ve öldüğünde satılmayıp kalan kitablarıdır. Bu kısım matbaacılık tarihi açısından çok önemlidir. Müteferrika matbaası ile ilgili yayınlarda, Karacson'dan bu yana Müteferrika'nın öldüğünde satılmadan kalan bir çok kitabı olduğu söylenilegelmiştir. Ancak, basılan kitabların ne kadarının satıldığı bilinmemekteydi. Bu durum, terekenin gün yüzüne çıkması ile bir ölçüde de olsa aydınlanmış olmaktadır. Ancak, kitablar kaydedilirken bazılarının boyları esas alınarak birlikte kaydedilmesi, bu kitapların hangisinden kaç adet kaldığını tesbit etmeye imkân vermemektedir. *Târîh-i Mısır*, *Târîh-i Seyyâh*, *Târîh-i Timur*, *Târîh-i Hind-i Garbî* ve *Tuhfetü'l-Kibâr* bir grup olarak, *Füyûzât-ı Mıknâtisiyye*, *Usûlü'l-Hikem* ve *Târîh-i Bosna* da başka bir grup olarak kaydedilmiştir. Diğer kitablar müstakil olarak zikredilmiştir.

Müteferrika'nın mirasının toplam değeri 3,172,756 akçedir (26.439,5 kuruş 16 akçe). Bunun yaklaşık altıda beşi bastığı ancak satılmayan kitablardır. Terekede zikredilen ve yazarın satış durumlarını yorumladığı kitabların durumunu daha iyi anlaşılacak bir biçimde bir tablo halinde veriyoruz.

Kitabın adı	Basılan kitab sayısı	Kalan kitab sayısı	Kitabın piyasada kaldığı süre	Satılan kitab sayısı	Satış yüzdesi	İlk satış fiyatı	Tereke deki fiyatı	Fiyatın ne kadar düştüğü
Lugat-i Ferheng-i Şu'ûrî	500	65 tam 344 eksik	6 yıl	91	(%18.2)	40 kuruş (?)	20 kuruş	20 kuruş(?) (% 50)
Na'îma Tarihi	500	35 tam 77 eksik	13 yıl	388	(%77.6)	30 kuruş (?)	15 kuruş	15 kuruş(?) (% 50)
Râşid Tarihi	500 (?)	46 tam 260 eksik	6 yıl	194	(%38.8)	30-40 kuruş	16 kuruş	24 kuruş(?) (%60?)
Cihannümâ	500	186 tam 63 eksik	15 yıl	251	(%50.2)	30-44 kuruş	16 kuruş	24 kuruş(?) (% 60?)
Takvîmü't-Tevârih	500	31 tam 195 eksik	14 yıl	274	(%54.8)	3 veya 5 kuruş	2 kuruş	3 kuruş(?) (% 60?)
Gülşen-i Hulefâ	500	30 tam 205 eksik	17 yıl	265	(%53)	3 kuruş	2 kuruş	1 kuruş (% 33)
Tarih-i Mısır	500		17 yıl			3 kuruş		
Tarih-i Seyyâh	1200		18 yıl			3 kuruş		
Tarih-i Timur	500		17 yıl			3 kuruş	yarım kuruş (60 akçe)	2.5kuruş (% 83)
Tarih-i Hind-i Garbî	500		18 yıl			3 kuruş		
Tuhfetü'l-Kibâr	1000							
TOPLAM	3700	1114	18 yıl	2586	(%69.9)	3 kuruş		
Füyûzât-ı Mıknâtisiyye	500		15 yıl			1 kuruş		
Usûlü'l-Hikem	500							0.75 kuruş
Tarih-i Bosna	500 (?)		15 yıl			1 kuruş	çeyrek kuruş	(% 75)
TOPLAM	1500	240	6 yıl	1260	(% 84)		(30 akçe)	
Grammaire Turque	1000	84	17 yıl	916	(%91.6)	3kuruş	çeyrek kuruş (30 akçe)	2.75 kuruş (% 92)
Vankulu Lugatı	500	1	18 yıl	499	(%99.8)	35-40 kuruş	40 kuruş	Değişme yok

Müteferrika'nın bastığı kitabların çoğu ile ilgili elimizde net rakamlar vardır. Ancak, bugün bile matbaada bir kitab bastırıldığında net olarak sipariş verilen mikdar çıkmamaktadır. Alınan kâğıt miktarına göre bu aded biraz fazla olmaktadır. Müteferrika'nın kitablarında da bu durum söz konusu olabilir. İkinci önemli nokta ise, terekedeki kitabların fiyatlarının düşüklüğüdür ki, bunun da birkaç sebebi vardır: Birincisi, kitablar cildli ve tam satışa hazır halde değildir. İkincisi de Müteferrika öldüğü için kitabların bir an önce nakde çevirilmesi gereğidir. Bu yüzden de kitablara düşük râyic biçilmiş olmalıdır.

Orlin Sabev'in üzerinde durduğu önemli bir diğer konu da Müteferrika'nın bastığı kitab sayısıdır. Yazar, Müteferrika'nın bastığı kitabların tirajının 12,000 ile 13,200 arasında tahmin edildiğini, ancak bu sayının abartıldığını söylüyor. Kendi tahmini olarak da 10,000-11,000 rakamını veriyor. Ayrıca yazar, genelde *Vankulu*'dan 1000 adet basıldığının söylendiğini, ancak Müteferrika'nın kendi yazdığı istidadda bu lugatten 500 adet basılacağından bahsedildiğini belirtiyor. *Na'îma Tarihi*'nin sonunda verilen listede baskı adedinin 1000 olarak kaydedilmesinin bu karışıklığa yol açtığını, fakat burada iki cildin birlikte ele alındığının altını çiziyor. Nitekim, aynı listede *Na'îma Tarihi*'nin her iki cildinden 500'er adet basıldığının yazılı olması, yekûn olarak ise baskının 1000 adet olarak gösterilmesine dikkat çekerek, baskı adedinin cild olarak göz önünde bulundurulduğunu ifade ediyor.

Kitabların satış performansına bakılırsa, İbrahim Müteferrika'nın matbaanın ilk ürünlerini satmada oldukça başarılı olduğu söylenebilir. Nitekim, asrın sonlarına gelindiğinde Müteferrika tab'ı kitabların piyasada bulunmadığı bilinmektedir. Ayrıca, Müteferrika'nın kitablarını sadece Osmanlı okuyucusuna değil Avrupalılar'a da sattığını dikkate almak gerekir. Bu iş için Latince kataloglar hazırlayan Müteferrika[17], bunları Avrupa'nın değişik yerlerine göndererek kitablarını pazarlamaktaydı. Bunun yanısıra toptan satışlar da yapmaktaydı. Meselâ, *Grammaire Turque*'den 200 adetini Cizvit Mektebi-'ne satmıştı. Perâkende fiyatı 3 kuruş olan kitabın, toptan satış fiyatı 2.5 kuruştu. Zaman zaman kitabların fiyatında indirimler de yapmıştı. Basıldıktan

17 Edward Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, yay.haz. Mustafa Akbulut, Ankara 1979; *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası. Franz Babinger, 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat*; *İbrahim Müteferrika, Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı*, çev. ve yay.haz. Nedret Kuran Burcoğlu-Machiel Kiel, 71-75; Mustafa Akbulut, "İsveç Kraliyet Kütüphanesi'nde Bulunan İbrahim Müteferrika'nın Bastığı Eserlerin Latince Kataloğu", *Anadolu (Anatolia)*, XX(1984), 233-243; Güngör Vadırlıoğlu, "Latince Bir Belge", *Anadolu*, XX(1984), 245-259.

birkaç yıl sonra (1733-1735) *Vankulu Lugatı*'nın fiyatını 35 kuruştan 25 kuruşa, *Târîh-i Seyyâh*'ı da 2, 2.5 kuruşa indirmişti.

İbrahim Müteferrika'yı sadece bir matbaacı olarak düşünmek büyük bir hata olur. Bastığı kitabların tarih, coğrafya, dil gibi konularla, askerlik sahasında yoğunlaşmış oluşu dikkat çekicidir. Araştırmacılar da, onun bastığı eserlerin seçiminde oldukça isabetli davrandığını belirtmektedir.[18] Bastığı kitabların büyük bir kısmına ilâveler ve açıklamalar yapmış, bir kısmını da notlar ve haritalar ekleyerek zenginleştirmiştir. Bilhassa Kâtib Çelebi'nin Cihannümâsı'na yaptığı ilâveler[19], onun bu alanda Rönesans sonrası Avrupa'da yaşanan gelişmeleri takib ettiğini açıkça göstermektedir. Söz konusu bu ilâvelerde, Avrupa'da gelişen yeni astronomi ve kainat sistemleri hakkında verdiği bilgiler, eserin bir asır boyunca Türkçe literatürde en önemli metin olmasını sağlamıştır.[20]

Müteferrika matbaacılığa başlarken, yayınladığı eserlerde en doğru elyazması nüshayı neşretme niyetinde olduğunu belirtmişti. Nitekim, *Tarih-i Hindî Garbî*'yi inceleyen Thomas D. Goodrich, bu eserin mevcud yazma metinlerinin hiçbirisinin tam ve doğru olmadığını, Mütefferika'nın 1730'daki neşrinin ise birden fazla elyazması nüsha kullanarak gerçekleştirildiğini ve doğruya en yakın metnin bu olduğunu belirtmektedir.[21]

Matbaanın amaçlarından birisi olan, okuyucuya ucuz kitab temin etme politikası da başarıyla gerçekleşmiş görünmektedir. Normalde 350 kuruşa satılan *Vankulu Lugatı*'nı 25 kuruşa satacağını söyleyen Müteferrika, gerçekten de bu eseri 35-40 kuruşa satmıştı.[22] Nitekim, Müteferrika'nın terekesinde bulunan yazma *Vankulu Lugatı*'nın fiyatı da basma gibi 40 kuruştur.

Terekede Müteferrika'dan alacaklı olanlar da kaydedilmiştir. Bunların arasında muhtemelen matbaada yanında çalışanlar da yer almaktadır. Mehmed

---

18 Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı, I, Müteferrika Matbaası*, İstanbul 1939 , 62.

19 Fikret Sarıcaoğlu, "Cihânnümâ ve Ebubekir b. Behram ed-Dımeşki-İbrahim Müteferrika", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, 138-142; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronomi'nin Osmanlı'ya Girişi (1660-1860)", *Belleten*, LVI/217 (1997), 741-746.

20 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronomi'nin Osmanlı'ya Girişi (1660-1680), 743.

21 "Osmanlı Amerika Araştırmaları: XVI. Yüzyıla Ait Tarih-i Hindî Garbî Adlı Eserin Kaynakları ile İlgili Bir Araştırma", *Belleten*, 195 (1986), 690.

22 *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası. Franz Babinger, 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat*, 18.

Çelebi, Mehmed bin Ali, Ahmed bin Osman, Ahmed bin Mehmed'e birer aylık ücretleri ödenmiştir. Terekede adı geçen Yalovalı Kethüda Hüseyin Ağa da Yalova'daki kâğıt fabrikasında çalışıyor olmalıdır. Kitapta verilen bilgilere göre, iki adamının aylık ücretlerinin 240, bir diğerinin ise 720 akçe idi. Burada ilginç bir durum ortaya çıkmaktadır. Şimdiye kadar bilinen matbaanın masraflarının devlet tarafından karşılandığı ve işçilerin ücretlerinin de hazineden ödendiğiydi. İşçilerin ücretlerinin Müteferrika tarafından ödenmesi ilgi çekici ve üzerinde durulması gereken bir noktadır. Sabev, Müteferrika'nın borçlu olduğu hurufatçı Yahudi'nin matbaada kendisine yardım eden İstanbullu Yahudi matbaacı Jona olabileceğini düşünmektedir.

İbrahim Müteferrika'nın mezartaşında ölüm tarihi 1160 (1746-1747) olarak yazılmışsa da, bütün araştırmacılar tarafından kitâbedeki şair Nevres'in onun "Basmacı" lakâbına kinâye olarak "Basdı İbrahim Efendi sahn-ı firdevse kadem" mısrasında düşürdüğü tarih olan 1158 (1745) ölüm yılı kabul edilmiş, hiç olmayacak bir yorumla 1160'ın mezarının yapım yılı olduğu ileri sürülmüştü. Mezartaşına ölüm yılının değil de mezarın yapıldığı tarihin yazılmasının bir manası yoktur. Tarih düşürülen mısrada bir yanlışlık vardır.

Nitekim, bulduğumuz arşiv kayıtlarıyla bu tarihin 6 Şubat 1747 olduğunu ortaya çıkarmıştık. Ancak, ihtiyat payı bıraktığımız için bu tarihin birkaç gün önceye gidebileceğini belirtmiştik. Orlin Sabev eserinde, Müteferrika'nın ölüm tarihinin 1746'nın sonu veya 1747'nin başı olacağını söyleyerek meseleyi tekrar muğlaklaştırmaktadır (s. 401).

İbrahim Müteferrika'nın ölümü ile ilgili olarak Hammer, Avusturya Elçisi Penkler'in raporuna istinâden Haziran 1746, muahhar bir kaynak olan d'Ohsson ise 1746 tarihlerini vermişlerdi.[23] Bizim tesbit ettiğimiz arşiv kayıtlarında ise Müteferrika'nın ölüm tarihi açıkça 6 Şubat 1747 (25 Muharrem 1160) olarak görülmektedir.[24] Bu tarih, mezartaşında yazılı olan 1160 yılının onun ölüm tarihi olduğunu açıkça ortaya çıkarmaktadır. Bu kayıt şu şekildedir:[25]

---

23 Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, IV, 423; M. d'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, II, Paris 1787, 504 (Bu bilgiyi veren değerli Hocam Kemal Beydilli'ye teşekkür ederim).

24 Bu tarih matbaanın yukarıda zikrettiğimiz devir tarihi ile hemen hemen aynıdır.

25 BOA, *KK*, nr. 3476, s. 9.

Müteferrikagân-ı dergâh-ı âlî

'An-cemâ'at-i müteferrikagân-ı dergâh-ı âlî

İbrâhim 'Abdullâh

An-sipâhiyân âmed

120

Müteveffâ fî 25 M(uharrem) sene 160

ÜSTTE: *dâde ber-vech-i ibtidâ be- Hacı Ahmed veled-i Hacı Hasan emekdâr. Yevm: 60 akçe. An CM (cemâ'at-i mezbûre). Ber-vech-i ibtidâ tevcîh şüden bâ-ruûs-hümâyûn. Fî 25 M(uharrem) sene 1160. Fî yevm: 60.*

Minhâ dâde ber-vech-i ibtidâ be-Mehmed veled-i Mehmed emekdâr. Yevm: 60 akçe. An CM. Ber-vech-i ibtidâ tevcîh şüden bâ-ruûs-hümâyûn. Fî 25 M(uharrem) sene 1160. Fî yevm: 60.

Görüldüğü gibi, arşiv belgelerinde İbrahim Müteferrika'nın ölüm tarihi ile ilgili olarak açıkça 25 Muharrem 1160 (6 Şubat 1747) tarihi verilmektedir. Ayrıca, yine aynı tarihten itibaren mevâcibi ikiye bölünerek iki kişiye verilmiştir. Ölüm tarihi net olarak verilmesine rağmen bu tarihin tam doğru olmamasını da bir ihtimal olarak değerlendiriyoruz. Mevâcib işlemini yapan kâtib, Müteferrika'nın ölüm tarihini doğru olarak yazmış olabileceği gibi, mevâcib tevcihini yaptıktan sonra aynı tarihi vefât günü olarak da kaydetmiş olabilir. Bunu net olarak çözmek mümkün değildir. Ancak bu sistemin işleyişinden hareket edersek, tarihin çok farklı olmayacağını düşünebiliriz. Çünkü, terakki veya ibtidâdan mevâcib almak isteyen kişiler, mahlûl mevâcib çıkmasını dört gözle beklerlerdi. Mevâcib defterleri incelendiği zaman, kişilerin ölen birisinin mahlûlünü haber vererek bunu tasarruf etmek için müracaat ettikleri görülür. Ayrıca, devlet mevâcib tasarruf eden birisinin öldüğünü haber verenlere "ihbar parası" verirdi.[26] Bu yüzden de maaş tasarruf eden birisi öldüğünde hemen Küçük Ruznâmçe Kalemi'ne müracaat edilirdi. İbrahim Müteferrika'nın mevâcibini alan kişilere baktığımızda, bunların da müteferrika olduğunu görüyoruz. Ayrıca Hacı Ahmed veled-i Hacı Hasan, Mehmed veled-i Mehmed isimli müteferrikaların "emekdâr" olarak zikredilmesi, bunların müteferrika cemaatin eskilerinden olduğunu gösterir. Bu

26 *KK*, nr. 3399, vr. 8b, 9b.

yüzden de bu iki kişi İbrahim Müteferrika'nın ölümünden haberdar olup, mevâcib almak için derhal müracaat etmiş olmalıdırlar.

Zâten Müteferrika'nın ölümü üzerine matbaanın devredilmesi ile ilgili verilen ferman da 1-11 Şubat 1747 (Evahir-i Muharrem 1160) tarihlidir.[27] Müteferrika'nın ölüm tarihi ile ilgili tesbit ettiğimiz 6 Şubat tarihi ile çakışmaktadır. Bu bir tesadüf değildir. Nitekim, Orlin Sabev'in tesbit ettiği İbrahim Müteferrika'nın ölümü ile ilgili sicil kayıtlarında 21 Şubat tarihli bir hüccetin olması da Şubat ayının önemini belirtmektedir. Bütün bunlardan hareket ettiğimizde, gününü net olarak ortaya çıkaramasak da İbrahim Müteferrika'nın ölüm tarihinin açıkça Şubat 1747 olduğunu söyleyebiliriz.

Orlin Sabev'in bu kitabı, gerek İbrahim Müteferrika'nın biyografisi gerekse kurduğu matbaa ve yayıncılık faaliyetlerinin tarihi açısından oldukça faydalı ve ufuk açıcı bir çalışma niteliğindedir. Bu vesileyle, kitabın yakında Türkçe'ye tercüme edilmesinin planladığını öğrenmekten fevkalâde mutlu olduğumuzu ve Müteferrika ile ilgili mevcud literatüre önemli bir katkı sağlayacağını düşündüğümüzü de son söz olarak belirtelim.

---

27 Matbaanın idaresi, İbrahim Müteferrika'nın ölümünden sonra Rumeli kadılarından İbrahim Efendi ile Anadolu kadılarından Ahmed Efendi'ye müştereken 1-11 Şubat 1747 (Evahir-i Muharrem 1160) tarihinde verilmiştir, A. Refik, *Onikinci Hicri Asırda*, 168.